

Prof. dr hab. Daniela Szymańska
Katedra Studiów Miejskich i Rozwoju Regionalnego
WNoZi Uniwersytet Mikołaja Kopernika
ul. Lwowska 1, 87-100 Toruń

RECENZJA

pracy doktorskiej mgr. **Majdah J. Husein Kattea**

pt. **Cultural diversity of population in Iraq: causes and consequences**

Promotor: Prof. dr hab. Andrzej Lisowski

Żyjemy w świecie, który zgodnie z tezą M. McLuhana coraz bardziej przypomina globalną wioskę (*global village*). Cechą charakterystyczną dzisiejszych przemian cywilizacyjnych jest z jednej strony postępujący proces globalizacji i uniwersalizacji, z drugiej natomiast poszukiwanie i umacnianie swojej lokalności, odradzanie się społeczności i grup kulturowo-etniczno-religijnych. We współczesnym świecie obserwuje się zarówno postępującą globalizację rynków i gospodarki, powszechną komunikację na różnych sieciach internetowych, jak i wzrost indywidualizmu, izolacji w sferze społecznej oraz wzrost różnorodności kulturowej społeczeństw.

Już w czasach starożytnych widza o zamieszkiwaniu na danych terytorium różnych grup etnicznych, językowych i religijnych była bardzo potrzebna. Różnorodność kulturowa była i jest postrzegana dwojako, z jednej strony jako jedna z przyczyn konfliktów i napięć, z drugiej jako generator korzyści i czynnik rozwoju danego obszaru. Opisywanie oraz badanie struktur społecznych i demograficznych ludności z punktu widzenia różnorodności kulturowej mają dość długą tradycję. Na ten temat powstała bogata literatura przedmiotu oparta na wieloletnich badaniach zarówno etnografów, kulturoznawców, historyków, socjologów, jak i geografów społeczno-ekonomicznych. Jakkolwiek w dziedzinie studiów dotyczących przemian w zróżnicowaniu kulturowo-etnicznym i religijnym w ostatnich latach zaobserwowano wyraźny postęp, to stan posiadanej wiedzy (w odniesieniu do krajów azjatyckich, w tym i dla Iraku) zwłaszcza na temat roli czynników geograficznych, historycznych i politycznych w tworzeniu różnorodności kulturowej ludności zamieszkującej Irak, jej znaczenia (pozytywnego i negatywnego) dla współczesnego życia społecznego, gospodarczego i politycznego, wzajemnego postrzegania oraz postaw, zachowań społecznych, idei kulturowych i politycznych oraz świadomości współczesnego społeczeństwa irackiego w odniesieniu do różnorodności kulturowej jest bardzo mały. Pomimo zasadniczych zmian jakie obserwuje się w Iraku w okresie post - Saddamowskim nadal brakuje badań dotyczących kwestii kulturowo-etnicznych i religijnych. Są to raczej pojedyncze badania odnośnie pochodzenia, tradycji poszczególnych grup etnicznych. Dlatego z wielkim zadowoleniem należy przyjąć dysertację Pani mgr Majdah J. Husein Kattea pt. *Cultural diversity of population in Iraq: causes and consequences*, która w znaczny sposób wypełnia tę lukę.

Badanie struktur społecznych, grup kulturowo-etnicznych, religijnych w danym kraju, określenie jej różnorodnych uwarunkowań (geograficznych, historycznych, politycznych, gospodarczych), badanie ich rozmieszczenia jest niezwykle trudnym zadaniem badawczym, bowiem „natura podmiotu” jest wieloaspektowa i obejmuje ona tak kwestie geograficzne, społeczno-demograficzne, ekonomiczne, jak i historyczno-polityczne. Wybrany aspekt (różnorodność kulturowa, etniczna, religijna) i obiekt badań jakim jest Irak, który ma starożytne załóżki, burzliwą historię oraz dynamiczną współczesność są jak najbardziej zasadne. Ten obszarowo prawie dwukrotnie większy kraj od Wielkiej Brytanii, wielkościami zbliżony do Maroka wprawdzie nie ma tak skomplikowanego składu etnicznego jaki jest w Iranie czy Afganistanie, to tu również obserwuje się ogromną różnorodność kulturową, która winna znaleźć swoje odzwierciedlenie w badaniach naukowych.

Podjęcie takiego wielowątkowego tematu jest więc trudną decyzją dla badacza, który chciałby z jednej strony bardzo szczegółowo (nieraz natrafiając na ogromne braki danych, na ich nieporównywalność ze względu na różną metodologię wykorzystanych badań źródłowych), z drugiej natomiast w miarę syntetycznie zbadać, rozpoznać oraz dokonać analizy struktur i rozmieszczenia poszczególnych grup kulturowych, ich wpływu na życie społeczno-gospodarcze i polityczne, na wzajemne postrzeganie się. A zatem podjęcie badań z zakresu „różnorodności kulturowej ludności w Iraku” (*Cultural diversity of population in Iraq: causes and consequences*) uważam za w pełni uzasadnione w sensie naukowym.

Z powyższego wynika, że Autorka podjęła się bardzo aktualnego, niezwykle trudnego, ale przede wszystkim złożonego zadania badawczego. Należy podkreślić, że rozwiązała je dobrze z pełną

erudycją. Rozprawa zawiera 136 stron, w tym 26 tabel, 22 ryciny, 6 map, wykaz literatury składający się z 100 pozycji (wśród których większość to publikacje anglojęzyczne), spis tabel, rycin, map oraz aneks zawierający kwestionariusz ankiety, cechuje ją bardzo czytelna i logiczna konstrukcja oparta na trzech zasadniczych częściach podzielonych na rozdziały i podrozdziały (łącznie 16 rozdziałów), oddzielnie z *Wprowadzenia* oraz *Zakończenia* zawierającego wnioski i rekomendacje. Można powiedzieć, iż „rozdział służy rozdziałowi”. Praca Pani mgr. Majdah J. Husein Kattea konceptualnie osadzona jest w geografii regionalnej, geografii społecznej a także w geografii historycznej.

Recenzowana rozprawa prezentuje solidny warsztat badawczy, wynika z niego dojrzałe postępowanie metodologiczno-teoretyczne, a przedmiot pracy jest dobrze „uświadomiony”, co udokumentowane jest dobrym rozeznaniem w literaturze tematycznej oraz w przytoczonych źródłach i ich ocenie.

Autorka w sposób czytelny i przekonujący przedstawiła cel rozprawy (s. 4-5), zakres czasowy oraz problemy badawcze (s. 5-8), tj. zakres przedmiotowy pracy z postawionymi pytaniami badawczymi, przedstawiła ich uzasadnienie, jasno określiła co chce osiągnąć w wyniku podjętych badań formułując osiem pytań badawczych (s. 8-10).

Oceniając przedstawioną do recenzji rozprawę Pani mgr. Majdah J. Husein Kattea chciałabym dokonać tej oceny w czterech warstwach: **teoretyczno-metodologicznej, empiryczno-poznawczej, metodycznej i aplikacyjnej.**

W warstwie **teoretyczno-metodologicznej** istotnym osiągnięciem Autorki jest: doskonałe zastosowanie podejścia regionalnego jako jednego z metodologicznych przesłanek w geografii historycznej, geografii kultury, geografii politycznej i geografii w ogóle; koncepcji społeczeństwa obywatelskiego, pluralizmu; spojrzenie na współczesne społeczeństwo Iraku przez pryzmat zróżnicowania struktur kulturowo – etniczno - religijnych i roli czynników geograficznych oraz historyczno-politycznych w kształtowaniu się tego zróżnicowania. Wskazanie w świetle przeprowadzonych badań na aktualność i duże znaczenie interpretacyjne sformułowanych na przełomie XIX i XX wieku koncepcji odnoszących się do stosunków etnicznych, tj. koncepcji bazujących początkowo na idei tygla (*melting pot*), a następnie na koncepcji wielokulturowości (pluralizmu kulturowego) czy wieloetniczności, która zmierza do zachowania odrębności i własnej tożsamości poszczególnych grup etnicznych, co jest zgodne z demokratycznymi ideałami i zasadą równości wszystkich ludzi. Z powyższego wynika, że istniejące różnice kulturowe między poszczególnymi grupami etnicznymi są godne kultywowania, gdyż wnoszą one pozytywne wartości do kultury danego kraju i demokracji.

Sam schemat postępowania badawczego w recenzowanej pracy może być pewnym wzorem dla podobnych tego typu opracowań, obejmuje on fazę studiów i koncepcji badawczych z wyznaczeniem zasadniczych pytań i zadań; fazę badań i analiz empirycznych, fazę dyskusji uzyskanych wyników i wnioskowania. Przydałoby się w tym postępowaniu by Doktorantka w kontekście przeprowadzonych badań i otrzymanych wyników sformułowała nowe pytania i problemy badawcze, tj. wskazała kierunki dalszych badań, które powinny być podjęte w przyszłości. Tu można podpowiedzieć, że byłoby interesującym by Autorka spróbowała odnieść te wyniki i zbadać poziom integracji społecznej (a może dezintegracji) tego wielokulturowego społeczeństwa w kilku płaszczyznach, posiłkując się np. koncepcją integracji społecznej wg. W.S. Landeckera (zbadanie integracji społecznej i jej zasadniczych wymiarów: integracji kulturowej, normatywnej, funkcjonalnej oraz integracji komunikatywnej).

Empiryczno-poznawczy wymiar pracy oceniam również bardzo wysoko, a opisy i analiza tu zawarta jest prawidłowa i wyczerpująca. W warstwie **empiryczno-poznawczej** osiągnięciem Autorki jest pokazanie (w części pierwszej i drugiej ocenianej rozprawy) różnorodności kulturowo-etnicznej i religijnej w Iraku, jej uwarunkowań historyczno-politycznych i geograficznych; omówienie różnorodności kulturowej w krajach sąsiednich i wpływu tej różnorodności na zróżnicowanie narodowościowe i etniczno-kulturowe ludności współczesnego Iraku; zaś w części trzeciej określenie na podstawie badań ankietowych wpływu tej różnorodności kulturowej na wybrane aspekty życia społecznego, gospodarczego i politycznego. Ponadto pokazanie czy Irakijczycy są emocjonalnie związani ze swoją grupą etniczną i jaki jest poziom tego przywiązania, czy darzą zaufaniem czy raczej są podejrzliwi i nieufni wobec innych mniejszości religijnych i etnicznych; omówienie na podstawie badań ankietowych jakimi językami mówią najczęściej w domu, jakie mają poglądy odnośnie struktury politycznej i administracyjnej Iraku; określenie jaka jest akceptacja wyznawców innych grup religijnych i wyznaniowych, czy są w Iraku korzyści ze zróżnicowania kulturowo-etniczno-religijnego, jakie są konsekwencje tej różnorodności, jakie powstają uprzedzenia i konflikty między poszczególnymi grupami kulturowymi, jakie jest rozwarstwienie społeczne i jakie są i

powstają partie polityczne mniejszości etniczno-kulturowo-religijnych w Iraku i jaka jest ich rola w życiu politycznym Iraku, czy czują się marginalizowani, czy doświadczyli napaści, nierówności i niesprawiedliwości, czy ucieczka z Iraku spowodowana była negatywnymi doświadczeniami i poczuciem braku bezpieczeństwa, jakie partie polityczne, religijne czy etniczne są najbardziej skuteczne i efektywne w zarządzaniu i reprezentowaniu obywateli Iraku.

Przeprowadzone analizy w części trzeciej rozprawy wykazały silny związek struktury kulturowo-etnicznej, religijnej i jej wpływ na sytuację społeczno-gospodarczą Iraku, na życie polityczne, na relacje społeczne pomiędzy poszczególnymi narodowościami, grupami mniejszościowymi i etnicznymi. Trzecią część dysertacji, tj. Wpływ różnorodności kulturowej na sytuację społeczną, gospodarczą i polityczną” uważam za najsilniejszy element rozprawy a zawarte tu wyniki badań i spostrzeżenia winny być udostępnione szerszej społeczności naukowej.

Należy przy tym podkreślić, że dla Iraku jest nadal stosunkowo mało wiarygodnych i kompletnych danych, nie tylko o sytuacji gospodarczej, społecznej i politycznej, ale szczególnie z zakresu struktury społecznej, różnorodności kulturowo-etnicznej i jej wpływu na przemiany społeczno-gospodarcze i polityczne oraz kształtowanie się społeczeństwa obywatelskiego i demokratyzacji życia w Iraku. Dlatego badania i rozprawa doktorska Pani mgr. Majdah J. Husein Kattea jest oryginalnym i nowatorskim badaniem i rozszerza naszą wiedzę na temat różnorodności kulturowej ludności Iraku.

Z akademickiego obowiązku zwróć również uwagę na drobne potknięcia i moim zdaniem pewne kwestie dyskusyjne, a może tylko pewne niedopowiedzenia ze strony Autorki, a mianowicie:

Zabrakło mi w opracowaniu próby odpowiedzi czy w świetle przeprowadzonych badań można w Iraku mówić o idei pluralizmu kulturowego czy raczej idei integracji (tak silnie zakorzenionej w krajach europejskich, aczkolwiek idea pluralizmu kulturowego ma także w Europie swoich zwolenników, m.in. w Szwecji).

Z poznawczego punktu widzenia chciałabym się dowiedzieć dlaczego w badaniu ankietowym było aż 41% osób nie zamieszkałych w Iraku, jakie są różnice w odpowiedziach na 20 zadanych pytań (pomiędzy tymi mieszkającymi w Iraku a tymi zagranicznymi), czy istnieje korelacja pomiędzy wiekiem, wykształceniem, płcią a odpowiedziami na postawione pytania. Na przykład kim było 47% ankietowanych, którzy odpowiedzieli, że główną przyczyną emigracji z Iraku było nierówne traktowanie i marginalizacja, przemoc wobec grup etnicznych; kim była 87% grupa ankietowanych, która odpowiedziała, że narażenia na prześladowania i ataki na mniejszości irackie zmuszają Irakijczyków do emigracji, jakie kategorie uznać za miarę „irackości”, co to znaczy „czuć” się Irakijczykiem, czy to jest język, czy obywatelstwo, czy bycie Muzułmaninem itp?. Z badań Doktorantki wynika, że 77% deklaruje, że najważniejsze to „czuć” się Irakijczykiem, a 58% mieć pochodzenie irackie, następnie mówienie po arabsku (45%), mieć obywatelstwo irackie (44%), bycie muzułmaninem (43%), szanować instytucje polityczne i prawne (37%), nie ważne, lub mniej ważne jest to czy jest się mieszkańcem Iraku (odpowiednio 22% i 35% odpowiedzi). Zapewne taki rozkład odpowiedzi wynikał z tego, że badanie było przeprowadzone także na Irakijczykach przebywających/mieszkających za granicą. Te i inne odpowiedzi mogłyby być wzbogacone wskaźnikami korelacji: wynikami odpowiedzi na pytania a wiekiem respondentów, ich wykształceniem, płcią, miejscem zamieszkania, grupą etniczną, statusem społecznym, itp. To znacznie wzbogaciłoby warstwę poznawczą i wyjaśnianie.

Moje pewne wątpliwości budzi „nad reprezentacja” respondentów w wieku od 15 do 44 lat (80%) oraz osób wykształconych i studentów (61%), ponadto duży udział (41%) wśród respondentów Irakijczyków mieszkających w innych krajach. Taki dobór próby, w moim skromnym przekonaniu, znacznie zniekształca uzyskane wyniki, z czego zresztą Doktorantka zdaje sobie sprawę pisząc na s. 79, że poglądy mogą być mniej tradycyjne niż osób starszych i mniej wykształconych. Należy wyraźnie podkreślić, że taki dobór próby nie odpowiada strukturze wiekowej i strukturze wykształcenia mieszkańców Iraku. Zabrakło również pytania w metryczce czy są mieszkańcami miast czy wsi, czy posiadają dzieci, czy były to osoby samotne. Ankieta była rozsyłana (jak podaje Doktorantka na s. 12) pocztą elektroniczną do pośrednio lub bezpośrednio znanych osób, dlatego zdaje sobie sprawę, że nie była ona w pełni anonimowa, stąd do niektórych odpowiedzi należy podejść z pewnym dystansem gdyż respondenci byli znani i zapewne niekiedy niezręcznie było im odpowiadać na niektóre pytania, w związku z tym czy odpowiedzi są szczerze. Ale taka jest natura ankietyzacji, że nigdy nie mamy 100% pewności odnośnie odpowiedzi.

Z poznawczego punktu widzenia również interesujące byłoby poznanie jak rozkładały się odpowiedzi respondentów/mieszkańców Iraku oraz tych mieszkających poza jego granicami odnośnie emocjonalnego przywiązania do własnej grupy etnicznej, gdyż 49% jest bardzo

emocjonalnie związana ze swoją grupą etniczną, że świadomość i lojalność oraz emocjonalna więź z grupą etniczną i wartościami odziedziczonymi po przodkach jest bardzo duża, a państwowa stosunkowo mała; że podejrzliwość i nieufność większości do mniejszości religijnych i etnicznych jest bardzo duża, wskazało na nią aż 56% badanych, że 64% badanych twierdzi, że Irak powinien pozostać zjednoczonym państwem pozbawionym separacji i fragmentacji, jedynie 15% sądzi, że powinno to być państwo o strukturze federalnej, zaś 16%, że społeczności regionów powinny decydować o ich autonomii.

Również zaskakujące są wyniki dotyczące osobistej postawy wobec różnych grup religijnych, np. 43% ankietowanych (Doktorantka chyba się pomyliła bo podała, że 53% - por. s. 91, oraz tabela 8.3, s. 90) odnosi się negatywnie do mniejszości żydowskiej, co przy niewielkiej ich liczbie w Iraku (kilkadziesiąt osób jak podaje Doktorantka - s. 55) jest dużym odsetkiem. Moim zdaniem może to być spowodowane tym, że 41% respondentów to osoby mieszkające w innych krajach, w których diaspory żydowskie są większe, a i problemy żydowsko - palestyńskie są głośno komentowane. Przypuszczam, że w innych krajach arabskich (może także i w innych) podobny, jak nie większy procent ludności też wykazuje duży antysemityzm. Oczywiście stwierdzenie to wymaga udokumentowania i badań. Jednocześnie z badań Doktorantki wynika, że 61% ankietowanych ma bardzo pozytywną postawę wobec irackich chrześcijan, i nie było żadnej odpowiedzi która była by bardzo negatywna (jako jedyna grupa religijna nie miała takiej odpowiedzi, s. 90). Moim zdaniem tak duży procent odpowiedzi pozytywnych jest wynikiem tego, że 41% badanych mieszkało za granicami Iraku, pewnie większość w krajach europejskich. Pozostaje to w pewnej „sprzeczności” gdy przytoczy się wyniki badań charytatywnej organizacji chrześcijańskiej *Open Doors* za 2014 rok, to w świetle jej danych Irak zajmuje 4 miejsce na liście krajów gdzie najczęściej łamane są prawa chrześcijan (*Open Doors Weltverfolgungsindex 2014*). Ponadto gdy uwzględni się fakt, że w 2003 roku chrześcijanie w Iraku liczyli 1,8 mln osób, to lata późniejsze pogromy, prześladowania chrześcijan (również innych np. jazydów) wywołały fale uchodźstwa chrześcijan z Iraku w wyniku czego zmniejszyła się ich liczba do 600 tys. (wg. *Ocen z 2008 roku*).

Interesującymi są również wyniki, które wskazują, że badani akceptują różne religie, grupy wyznaniowe w codziennych kontaktach, w życiu politycznym, jako nauczycieli, sąsiadów, natomiast zaskakujące jest to, że jedynie 25% badanych jest skłonnych zaakceptować poślubienie kobiety z innej grupy kulturowej, a aż 53% nie akceptuje takiego związku. Tu rodzi się pytanie, czy to 53% to są mężczyźni, gdyż w badaniu stanowili oni 56% czy też wskazania takie były również autorstwa kobiet. Jak to się ma gdy porównamy odpowiedzi z wykształceniem respondentów, statusem społecznym itp. Godzi się tu nadmienić, że w Iraku, wg mojej wiedzy w lutym 2014 roku przyjęto prawo Dżafari (Ibrahim al-Dżafari) na podstawie którego wiek wstąpienia w związek małżeński obniżono z 18 lat dla chłopców i dziewcząt do 15 lat dla chłopców i 9 dla dziewcząt.

Nie napawają optymizmem wyniki odpowiedzi na pytanie, czy różnorodność kulturowo-etniczna ma pozytywne konsekwencje dla Iraku, bowiem jedynie 23% widzi takie korzyści, a 33% nie widzi takich korzyści, zaś 43% widzi tylko niektóre korzyści. Jest to zapewne wynik który odzwierciedla negatywne doświadczenia ostatnich dziesięcioleci. Chociaż należy tu odnotować za Doktorantką, że 43% twierdzi iż lepiej jest dla mniejszości etnicznych i religijnych by zintegrować się ze społeczeństwem, by nie izolować się i komunikować się z innymi grupami, ale prawie tyle samo (40% badanych) uważa że lepiej jest gdy grupy te zachowują swoją odrębność, zachowując tradycje i zwyczaje. Tu powstaje poważny problem dla władz Iraku, jak w takich warunkach tworzyć społeczeństwo obywatelskie, poczucie więzi narodowej/państwowej. Na stronie 96 Doktorantka pisze, że osoby lepiej wykształcone (w badaniu było 61% osób wykształconych i studentów) widzą potrzebę otwartości i współpracy w ramach szerszego społeczeństwa ale nie przytacza tu współczynników korelacji między takimi odpowiedziami, a wykształceniem czy miejscem pochodzenia/zamieszkiwania respondenta.

Tymczasem, jak podkreśla Doktorantka ten izolacjonizm dotyka również społeczności arabskie w innych krajach Europy Zachodniej, Ameryki itp. Interesującym zatem byłoby zbadanie czy w społecznościach arabskich w innych krajach są sieci migranckie, które mają znaczny wpływ na integrację kulturową imigrantów. Z licznych badań odnośnie innych grup narodowościowych wiemy, że w pierwszej fazie sieci migranckie ułatwiają adaptację do nowych warunków, ale w perspektywie długofalowej mogą utrudniać integrację. Okazuje się, że grupy migranckie, posiadające rozbudowane sieci społeczne, mają skłonność do tworzenia odrębnych grup mniejszościowych i nie poddają się całkowitej integracji w kraju docelowej imigracji (np. Polacy w Londynie - badania Jadwigi Gałki). Jest to interesujący wątek ale wykracza on poza zakres przedmiotowy rozprawy doktorskiej Pani mgr. Majdah J. Husein Kattea.

Z poznawczego punktu widzenia interesującym byłoby uzyskanie krótkiej odpowiedzi na pytanie jaka była frekwencja w wyborach parlamentarnych 30 stycznia 2005 roku, ilu uprawnionych wzięło udział w głosowaniu, kim byli głosujący, czy widać różnice w postawach wyborczych różnych grup etniczno-kulturowych i religijnych, ale także geograficzne zróżnicowanie. Uczestnictwo w wyborach można traktować jako przejaw postaw obywatelskich różnych grup kulturowych.

Ładunek poznawczy ocenianej pracy oceniam bardzo wysoko, i doceniam zebrany przez Doktorantkę materiał badawczy, który dla Iraku jest ciężko skompletować gdyż jest on bardzo fragmentaryczny, niekiedy niekompletny, a poza tym trudno dostępny. Autorka posiłkowała się różnymi źródłami, poczynając od danych statystycznych (krajowych i międzynarodowych), poprzez materiały i źródła historyczne, opracowania zwarte, prace magisterskie wykonywane w Iraku i wielu innych, które wymienia i opisuje na stronach swojej rozprawy. Tym nie mniej mam pewien niedosyt w charakterystyce społeczno-ekonomicznej Iraku, można byłoby tu jeszcze kilka kwestii omówić, np. strukturę zatrudnienia, wykształcenia, wskaźniki solaryzacji, pokazać strukturę wieku dynamicznie, wskaźniki ruchu demograficznego (urodzenia, zgodny, przyrost naturalny), pokazać graficznie dynamikę zmian w zaludnieniu kraju, wzrost produkcji przemysłowej, który jest duży (7,9% w 2007, 10,5% w 2008 -11 miejsce na świecie, 3,4% w 2009, 4, 8% w 2010, 6.9% w 2013 (szac.) i PKB (wzrost w 2007 stanowił 1,5%, w 2008- 9,5% a w 2010 4,2% - szac.) (Iraq industrial production growth rate; CIA – The World Factbook).

Generalnie należy podkreślić, że zebrany do analizy materiał empiryczny był reprezentatywny i wystarczający do realizacji postawionego celu rozprawy, do przeprowadzenia właściwych i konstruktywnych wniosków.

Doktorantka doskonale pokazała jak zróżnicowanie środowiska geograficznego Iraku wpływało na różnorodność kulturową jego mieszkańców, wykazała nam swoistą topofilię w zasiedlaniu przez inne grupy, np. przez Turkmenów, którzy osiedlali się w górzystym terenie podobnym do ich rodzimych obszarów w Turcji i Turkmenistanie. Mam w związku z tym pytanie czy nadal grupa ta pozostała w większości na terenie ówczasie zasiedlanym czy raczej obserwuje się zjawisko „schodzenia z gór”, tj. ogólne zmniejszanie się wysokości rozmieszczenia osadnictwa w Iraku, które odnotowuje się już od 6 tysiąclecia p.n.e., kiedy to plemiona „schodzą z gór” i intensywnie zagospodarowują obszary Mezopotamii.

W świetle przeprowadzonych przez Doktorantkę badań nasuwa się pytanie, jak w post-Saddamowskim Iraku rozwiązać problem konfliktów narodowo-etnicznych, jak złagodzić długotrwałe spory wśród społeczności tego kraju? To jest wielkie wyzwanie i trudne zadanie, tak dla społeczności tego kraju, jak i dla jego rządu. Historie poszczególnych krajów choć nie są takie same, ale obfitują w przykłady, które pozwalają mieć nadzieję na formowanie się demokratycznego Iraku. Przykłady z innych obszarów świata pokazują, że jest to możliwe (przykłady z Ameryki Łacińskiej, z Europy Południowo-wschodniej, z Republiki Południowej Afryki). Demony przeszłości nie muszą odstraszać od budowania stabilnej i lepszej przyszłości. Siła zmian tkwi w społeczności tego kraju – i nie wymaga zewnętrznego „źródła zasilania”, to siły krajowe są kluczem do tych przemian i stabilizacji społeczno-gospodarczej. Jak tego dokonać, by zintegrować to społeczeństwo, odpowiedzi można szukać w innych krajach świata. Przykłady wielu państw (np. Szwajcarii) wskazują, że kluczem do tolerancyjnego, demokratycznego i zintegrowanego Iraku są samorządy lokalne, które winny wypracować formy współpracy pomiędzy różnymi grupami kulturowo-etnicznymi i religijnymi.

Zauważone błędy literowe i techniczne oraz braki:

- Prawie wszędzie brak kropek po numeracji rozdziałów, podrozdziałów (tak w spisie treści, jak i w tekście, jest np. 1.1, 1.2, 1.2.1 itd.),
- Brak kropek w spisie rycin - s. VIII), oraz w podpisach pod rycinami w tekście, ponadto w wielu przypadkach brak spacji (np. pomiędzy fig a numerem, jest np. Map1.1., Map2.1., Map3.1
- s. VII – w spisie treści brak rozdziału 2.4
- s. VIII, Fig. 5.3. brakuje wyrazu *The*, tak jest w podpisie pod ryciną na s.84
- s.4, przypis 3, brakuje roku, powinno być 2001,
- s. 19, 4 wiersz od góry jest *or 30%*, winno być *or 21%*, gdyż tak wynika z wyliczeń powierzchni, bowiem gdyby było 30% to łączny udział procentowy powierzchni Iraku wynosiłby 109%.
- s.25, 4 wiersz od dołu jest *See map No 1.2*, winno być: *See map No 2.1.*,
- s.43, na rycinie 1.2, brak znaczka %, ponadto tytuł ryciny jest inny w spisie rycin *Mobility experience of life among research participants* (s. VIII) a inny w tekście: *Mobility experience of life among Iraqi respondents* (s. 43)
- s.63, rycina 2.2. ma inny tytuł niż w spisie rycin (s. VIII),
- s.67, rycina 3.2. ma też inny tytuł *The share of religious groups in population censuses* niż w spisie rycin *The share of ethnic groups in population census of 1920, 1932 and 1947* (s. VIII),

s. 88, rycina 8.3 ma podpis *Views on political structure of Iraq*, winno być tak jak w spisie rycin, tj. *Views on the political structure of Iraq* (s. VIII)

s.90, rycina 9.3 tytuł zaczyna się od *The personal attitude....*, zaś w spisie rycin *Personal attitude...*(s. VIII)

s.94, podpis pod ryciną 12.3 winien brzmieć *The consequences....*, gdyż tak jest w spisie rycin (s. VIII)

s.95, podpis pod ryciną 13.3. jest *Maintaining separate traditions or inclusion in the larger community*, zaś w spisie rycin jest: *Maintaining the customs and traditions or inclusion inside larger community* (s. VIII)

s.112, podpis pod ryciną 17.3. jest: *The current political parties ethnically or religiously affiliated which are efficient and effective*, zaś w spisie rycin jest: *The efficiency and effectiveness of political parties which are ethnically or religiously affiliated*, (s. VIII)

Podobne kwestie dotyczą niezgodności podpisów pod tabelami z tym co jest w spisie tabel (dotyczy to tabel 1.2., 2.2., 6.2., 8.2., 4.3., 5.3., 9.3., 11.3., 12.3., 15.3., i 17.3., także map 2.1, map 1.2 (w spisie map inne ich tytuły niż pod mapami w tekście dysertacji),

W spisie literatury brak w trzech pozycjach roku wydania:

s.123, Bashir Musa Nafi, brak roku wydania winno być: 2006 rok

s.123 Fahmi Beshai, brak roku wydania, winno być 2003 rok

s. 126, Sharif Ibrahim, brak roku wydania, winno być 1962 rok

s. 127, 10 wiersz od góry jest: *Department of Population and Labour Force Statistics*, winno być: *Department of Population and Labour Force Statistics*,

Oczywiście zawarte powyżej uwagi i spostrzeżenia oraz wykryte błędy techniczne nie umniejszają mojej bardzo wysokiej oceny merytorycznej pracy doktorskiej Pani mgr Majdah J. Husein Kattea ale świadczą jedynie, jak ogromne zaciekawienie wywołała lektura pracy u recenzentki.

Również bardzo wysoko oceniam rozprawę Pani mgr. Majdah J. Husein Kattea w **warstwie metodycznej**. Autorka wypracowała w miarę czytelną i obiektywną metodę zbierania, opracowania i prezentacji badań, a zestaw użytych metod jest wystarczający. Dla porządku należy także podkreślić, że zastosowane tu metody badawcze są jak najbardziej poprawne, opracowania tabelaryczne (poza kilkoma wyjątkami wymienionymi wyżej) i kartograficzne solidne i wszechstronnie wykonane a przeprowadzona analiza wyników wnikliwa i wyczerpująca. Jednakże mam pewne wątpliwości co do doboru próby badawczej i jej reprezentatywności, gdyż jest nad-reprezentacja respondentów mieszkających w innych krajach (41% badanych), brakuje mi informacji z jakich krajów oni pochodzili. Ponadto jest nad-reprezentacja osób z wyższym wykształceniem oraz osób od 15 do 44 roku życia. Może należało zastosować kwotowy dobór próby, wynikający chociażby ze struktury wieku mieszkańców Iraku i struktury wykształcenia. Myślę, że wnioskowanie byłoby pełniejsze, a i wyniki byłyby bardziej skwantyfikowane. Z poznawczego punktu widzenia cennym byłoby dla wnioskowania wyliczenie współczynników korelacji. Doktorantka pisze o tej zależności ale jaki jest współczynnik korelacji nie podała. Dodam nie jest to konieczne ale w kilku przypadkach wyliczenie współczynników korelacji wzmocniłoby siłę wnioskowania. Stosując odpowiednie metody przetwarzania danych można uzyskać bardziej wymierne rezultaty, które są jednoznacznie skwantyfikowane i nie budzą zastrzeżeń.

I tak na przykład szkoda, że w warstwie metodycznej Doktorantka nie zastosowała do opracowania wyników badań ankietowych wskaźników korelacji, tabel krzyżowych, by wychwycić zależności pomiędzy cechami społeczno-demograficznym respondentów, krajem ich przebywania a odpowiedziami, tym bardziej że tabele krzyżowe są łatwym narzędziem do analiz jeśli poszukujemy odpowiedzi na pytanie o wpływ zmiennej niezależnej X na zmienną zależną Y. Oczywiście korzystając z tabel krzyżowych w analizie zależności pomiędzy zmiennymi w oparciu o dane z prób reprezentatywnych należy pamiętać, że nie pozwalają one na jednoznaczne stwierdzenie, czy zaobserwowane przez nas zależności są istotne statystycznie, to można wyliczyć wykorzystując test chi-kwadrat. Ponadto szkoda, że dysponując materiałem o grupach kulturowych i ich rozmieszczeniu Doktorantka nie wykorzystwała do oceny rozmieszczenia grup kulturowych jakiegoś współczynnika koncentracji (np. współczynnika koncentracji Lorenza).

We wszystkich rozdziałach/częściach rozprawy Doktorantka przejawia wysoki poziom naukowy, wykazuje dużą erudycję, fachowo operuje terminami i pojęciami naukowymi, wyjaśnia skomplikowane zależności odnosząc się do treści poszczególnych rozdziałów.

Rozprawa Pani mgr. Majdah J. Husein Kattea ma znaczny ładunek aplikacyjny. Wyniki i analizy zawarte w dysertacji mogą być wykorzystane w podejmowaniu działań związanych z przeciwstawieniem się negatywnym zjawiskom społeczno-demograficznym i gospodarczym wywołanym wzajemnym postrzeganiem grup etniczno-kulturowych i religijnych w Iraku, wywołanych ekstremizmem. Ponadto mogą być wykorzystane w zarządzaniu krajem, w kreowaniu polityki społecznej państwa, tak na szczeblu lokalnym, regionalnym, jak i krajowym, w krzewieniu demokracji i tolerancji, w podnoszeniu świadomości społecznej, w przewyżnianiu stereotypów i

wzajemnych uprzedzeń, w osiągnięciu konsensusu i stabilizacji społeczno-politycznej i gospodarczej Iraku.

Reasumując, powyższe uwagi w niczym nie umniejszają mojej wysokiej oceny rozprawy doktorskiej Pani mgr. Majdah J. Husein Kattea, ale świadczą jedynie, z jak trudną materią i przedmiotem badań Autorce przyszło się zmierzyć. Zdecydowaną większość moich uwag należy raczej traktować jako rady i wskazówki dla Autorki rozprawy do wykorzystania w dalszej pracy badawczej.

Godną odnotowania jest niezwykle cenna zaleta naukowa Pani mgr. Majdah J. Husein Kattea, tj. dociekliwość oraz dojrzałość badawcza wyrażająca się, m.in. w pewnej ostrożności interpretacyjnej uzyskanych wyników wyływającej ze świadomości niedoskonałości i niekompletności danych statystycznych. Ponadto Doktorantka posiłkuje się prawie zawsze, gdzie jest to możliwe kilkoma różnymi źródłami. Na tym właśnie polega dojrzałość badacza, że zdaje sobie sprawę z tej niedoskonałości i ostrożnie interpretuje i dyskutuje/komentuje wyniki.

Pani mgr. Majdah J. Husein Kattea podjął się bardzo trudnego, a przede wszystkim złożonego zadania badawczego i rozwiązała je dobrze. Uczyniła to z pełną i bardzo widoczną erudycją. Rozprawa jest zwarta, charakteryzuje się logicznym układem i czytelnością, zaś jej recenzyjna lektura była przyjemną koniecznością pochylenia się nad interesującym (pod każdym względem) studium dotyczącym różnorodności kulturowej społeczeństwa Iraku, jej przyczynach i konsekwencjach.

Wniosek końcowy.

Podsumowując swoją opinię chciałabym wyraźnie podkreślić, że przedstawioną mi do recenzji dysertację doktorską autorstwa mgr. Majdah J. Husein Kattea uważam za opracowanie bardzo oryginalne. Rozprawa prezentuje solidny warsztat badawczy, wynika z niego dojrzałe postępowanie teoretyczno-metodologiczne, metodyczne oraz właściwa i kompetentna analiza oraz bardzo dobrze „rozeznany” przedmiot pracy. Moje uwagi i zastrzeżenia wyrażone w recenzji nie podważają merytorycznych walorów rozprawy, ale mają dać Autorowce materiał do przemyśleń przy przygotowaniu w częściach lub w całości pracy do druku.

Stwierdzam, że Autorka ocenianej pracy podjęła ważki problem badawczy, że jest to opracowanie wartościowe nie tylko w warstwie teoretyczno-metodologicznej, ale także empiryczno-poznawczej i użytecznej. Praca jest ciekawym, zwartym studium podejmującym aktualne problemy z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej. W mojej opinii istotnym wkładem Autorki jest rzeczowa i skrupulatna analiza różnorodności kulturowej społeczeństwa Iraku, określenie jej uwarunkowań, przyczyn i konsekwencji. Doktorantka wykazała się dobrym przygotowaniem w zakresie warsztatowym, a szeroka znajomość literatury pozwoliła na właściwą interpretację badanych zjawisk i zrealizowanie postawionego celu.

Uważam, że praca doktorska Pani mgr. Majdah J. Husein Kattea pt. *Cultural diversity of population in Iraq: causes and consequences* spełnia warunki określone w Ustawie o stopniach i tytułach naukowych oraz stopniach i tytułach w zakresie sztuki z dnia 14 marca 2003 r. – Dz. Ustaw RP Nr 65 z dnia 16 kwietnia 2003 r. z późniejszymi zmianami, i wnoszę do Rady Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego o przyjęcie pracy i dopuszczeniu mgr. Majdah J. Husein Kattea do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Toruń, 03-09-2014 r.

Prof. dr hab. Daniela Szymańska